

TAKÁCS LÁSZLÓ

ÉRTELMEZÉS-RÉTEGEK ÉS RELATÍV KRONOLÓGIA A *COMMENTUM CORNUTI* PERSIUS ELSŐ SZATÍRÁJÁHOZ TARTOZÓ MAGYARÁZATAIBAN

Editum librum continuo mirari homines et diripere coeperunt. – ezekkel a szavakkal jellemzi a satíráköltő ókori életrajza, a *Vita de commentario Probi Valeri sublata* azt a népszerűséget, amellyel a római közönség fogadta azon karcsú kötetet, amely a fiatalon elhunyt Aulus Persius Flaccus halála után jelent meg.¹ A heves fogadtatás ténye azért is meglepő, mert a mindössze hatszázhatvannégy sorból álló költői korpusz egyes darabjai, a többnyire bevezetésként, prologusként értelmezett *Choliambus* melletti hat satíra a római költészet legnehezebben érthető alkotásai közé tartozik. A művek sztoikus filozófiai tanítása azonban minden bizonynyal jelentős szerepet játszott abban, hogy a nyelvi-költői megformálás bonyolultsága ellenére Persius iskolai szerző lett. Emiatt hamar fölmerülhetett az igény, hogy a könnyebb érthetőség végett magyarázatokat fűzzenek a szöveghez. Éppen ezért sokáig széles körben elfogadott volt

1 Vö. Takács 2011, 151–152.

az a nézet – és ezt erősítette a hivatkozott ókori életrajz címe –, hogy a szatírákhoz a neves kortárs filológus, Valerius Probus Berytus írt először kommentárt.² Noha ez a föltevés minden bizonnyal téves, egy korai kommentár létezését nem zárhatjuk ki. Amit biztosan állíthatunk, csupán annyi – és erre Szent Jeromos egyik megjegyzése a bizonyíték –, hogy a Kr.u. 4. században a római iskolákban (legalábbis Aelius Donatus római iskolájában) forgattak egy Persius-kommentárt.³ Ez a scholion-gyűjtemény abban a formában, ahogy Szent Jeromos korában használatban lehetett, nem maradt ránk. Az újabb kutatások szerint a középkorban a költő mesterének, a stoikus filozófus Annaeus Cornutusnak tulajdonított *Commentum Cornuti* koraközépkori kompiláció, amelyet valamikor a 9. század folyamán állítottak össze, illetve egészítettek ki a későantikvitásból áthagyományozott scholion-anyag alapján.⁴ Ha végleges formáját nem az ókorban nyerte is el a *Commentum Cornuti*, az nem kétséges, hogy magját vagy a Szent Jeromos által is használt, vagy valamely másik, esetleg több Persius-kommentár alkotta.⁵ Ez egészült ki a koraközépkori magyarázatokkal és értelmezésekkel.

Mivel a költők műveikhez írt többi ókori kommentár esetében is azt tapasztaljuk, hogy bennük különböző időben keletkezett magyarázatok és más-más korban, a szerzőtől és a műtől időben egyre távolabb élő kommentátorok magyarázatai rétegződtek egymásra, és ezek egymástól való elválasztásának megkísérlése pontosabb képet ad az egyes korok és értelmezők befogadói sajátosságairól és interpretációs műveletei-

2 Parker – Braund 2012, 438–439.

3 Hieronymi *Apologia adversus Rufinum*, 1, 16: *Puto quod puer legeris Aspri in Vergilium et Sallustium commentarios, Vulcatii in orationes Ciceronis, Victorini in dialogos eius et in Terentii comoedias, praeceptoris mei Donati aequae in Vergilium et aliorum in alios, Plautum videlicet, Lucretium, Flaccum, Persium atque Lucanum.*

4 Zetzel 2005, 143.

5 Bellandi 2003, 185–210.

ról, így ezt a szétválasztási műveletet érdemes a *Commentum Cornuti* scholionjaival is megkísérelni. Ezáltal ugyanis pontosabb képet alakíthatunk arról, hogy miként olvasták és értelmezték Persius szatírát egy időben hozzá közelebbi korszakban, s hogyan változott meg az interpretáció iránya a későókorban, illetve a koraközépkorban. Persius esetében mindenesetre nehéz helyzetben vagyunk, hiszen – ellentétben a Vergilius műveit a későókorban magyarázó Serviusszal, akinek műve egyértelműen ókori tudáson alapul – a *Commentum Cornuti* esetében még a középkori és az ókori magyarázatok elkülönítése sem lehetséges egyértelműen.⁶ Ráadásul – éppen a Vergilius-kommentároktól eltérően – a *Vita Persii* adatán kívül egyetlen olyan utalás sem található római szerzők ránk maradt műveiben, amelynek alapján az egyébként azonosítatlan Valerius Probuson kívül más kommentátor nevét is ismernénk.⁷ Ennélfogva csupán a scholionokban fölfedezhető egymásnak ellentmondó vagy egymással vitába szálló nézetek alapján lehet azt állítani, hogy Persiusnak nem egy, hanem legalább kettő, vagy esetleg még több olyan kommentárja létezett, amelyek alapul szolgálhattak a koraközépkori kompilátor vagy kommentátor számára a *Commentum Cornuti* összeállításához.

Az elmondottak alapján elvileg kísérletet lehetne tenni a koraközépkori és az ókori rétegek szétválasztására, erre azonban kevés esély van, hiszen ha nem közvetlenül ókori kommentátorok scholionjait emelte is be kommentár-kompilációjába a középkori redaktor, akkor sem biztos, hogy nem ókori eredetű magyarázat átvételéről van szó, vagyis lehetséges, hogy olyan – akár fennmaradt, akár számunkra elveszett – források anyagát használta és gyúrta bele a *Commentum Cornutiba*, amelyeket helyénvaló-

6 Zetzel 2005, 63.

7 Takács 2011, 36.

nak ítélte az adott szöveghely értelmezéséhez.⁸ Így természetesen nem lehetetlen az sem, hogy valójában a teljes *Commentum Cornuti* ókori forrásból ered, csak éppen különféle forrásokból, amelyek eredetileg nem függték össze sem közvetlenül, sem közvetve a szatíraértelmezés hagyományával, azzal csak a koraközépkorban kapcsolódtak össze.

Bonyolítja a helyzetet, ha föltételezzük, hogy a középkori kompilátor megpróbálta az általa adott magyarázatokat archaikus köntösbe öltöztetni. Ha bármely esetben is így cselekedett, azt – amennyiben a magyarázat megállja a helyét – aligha lehetséges leleplezni. Ilyenkor csak valamilyen tévedés adhat fogódzót ahhoz, hogy a scholion koraközépkori eredetére rámutassunk. Mivel a *Commentum Cornutiból* teljesen hiányzik minden olyan elem, amely közvetlenül a kereszténységre utalna – ellentétben például a Philargyrius neve alatt fennmaradt, Vergilius műveihez írt kommentárokkal –, nem lehet olyan réteget elkülöníteni, amelyet krisztianizáló tendenciájúnak lehetne minősíteni. Emiatt azt kell feltételeznünk, hogy a koraközépkori, minden bizonnyal keresztény kommentátor is a hagyományos antik tudományosság és vallásosság szellemében fogalmazta meg magyarázatait.

A scholionok egy része – tartalmi jegyek alapján – a római pogány rituális gyakorlatok kortárs meglétére utal. Az ilyen típusú magyarázatok esetében kézenfekvőnek tűnik az az értelmezés, hogy ezek abból a korból valók, amikor az ilyen típusú, nem keresztény szertartások még léteztek, amikor ezeket még gyakorolták, vagyis ezek olyan rituális viselkedésmódokat tükröznek, amelyek legkésőbb az 5. század folyamán megszűntek,

8 Ilyen magyarázatra csupán egyetlen példa a *Commentum Cornutinak* az az állítása, hogy *Trossulum* egy etrusiai város volt: *Trossulum autem oppidum fuit Etruriae, Commentum Cornuti ad v. 81(3)*. *Trossulum* azonban már Persius korában sem létezett, mivel századokkal korábban elpusztult, s erre más császárkori források is utalnak. Emiatt nem lehet eldönteni, hogy a magyarázat vajon nem egy középkori kommentátortól származik-e, aki ezt az adatot egy másik ókori műből véve kapcsolta össze a Persius-szöveghellyel.

eltűntek, véglegesen fölszívódtak a kereszténységbe, s abban az időben és akkor, amikor a *Commentum Cornuti* ma ismert szövege összeállt, már bizonyosan nem léteztek.⁹

Nagyobb gondban vagyunk azonban, ha nem zárjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a középkori kompilátor olyan látszatot akart kelteni, mintha azok a rituális formák, amelyek már századokkal korábban eltűntek, még mindig léteztek volna a kortárs gyakorlatban. Ha ez így volt, akkor a *Commentum Cornuti* efféle magyarázatai könnyen zavarba hoznak, s a redaktor bizonyos tekintetben hamisításnak ítélnél eljárása csak abban az esetben azonosítható, ha az ilyen típusú scholion-szövegek között bizonyosan akad olyan, amely ugyan kortárs gyakorlatnak mutat valamilyen pogány rítust, valójában azonban olyasmit állít, ami a pogányok körében sohasem létezett. Az állítások igaz és téves kritériumai alapján való szétválasztása tehát akár el is vezethetne az ókori pogány és a középkori keresztény értelmezők interpretációs műveleteinek azonosításához, ám ez a kritériumrendszer csak bizonyos megszorításokkal működik. Van ugyanis egy olyan scholion-rétege az ókori kommentároknak, amely tartalma alapján *időtlennek* nevezhető. Ehhez a réteghez tartoznak a grammatikai és rhétorikai magyarázatok, amelyek esetében nem lehet különbséget tenni ókori és középkori között, hiszen a kettő szervesen összekapcsolódott és a latin grammatikai és rhétorikai fogalmak ismertek voltak a középkor tudósai számára is, ráadásul a későókori grammatikusok olyan bőséges nyelvi anyagot gyűjtöttek és hagyományoztak tovább, hogy arra építve már a koraközépkor tudósai is nehézség nélkül tudták e szempontból magyarázni az ókori klasszikus szerzők műveit. Igaz és téves kritériumrendszere azonban akár itt is működtethető lenne; ahogy azonban látni fogjuk, kevés a valószínűsége, hogy a scholionok közé téves grammatikai vagy rhétorikai magyarázatok keveredtek volna.

9 Hasonló jelenséggel szembesülünk az ókori Vergilius-kommentároknak is.

Annyi megszorítást azonban mindenképpen közbe kell iktatni, hogy a *grammatikai* jelző használata nem kizárólagos a scholionok esetében. Amennyiben a nyelvi jellegű magyarázat egyéb szemponttal párosul, ráadásul úgy, hogy az a nyelvnek a társadalmi-történeti változások tükréként könnyen módosuló rétegéhez, például a szókészlethez tartozik, akkor ezekhez a scholionokhoz is lehetséges bizonyos időbeli intervallumot rendelni.

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szövegértelmezés szempontjából szintén fontos grammatikai és rhétorikai magyarázatok esetében nem lehet a scholionok időbeliségével kapcsolatban megállapításokat tenni, illetve csak nagyon korlátozottan, és különösen figyelni kell arra, hogy az adott magyarázat milyen viszonyban van a persiusi szövegben előforduló nyelvi jelenségekkel. A kommentárokban való meglétük csak azt bizonyítja, hogy a szöveget iskolai célokra is használták, s ezért a szokatlan nyelvi jelenségek, a használatból már kikopott vagy ritka szavak magyarázata szükségessé vált. S bár ebben az esetben még fölvethető lenne, hogy egy-egy kifejezésnek a használatból való kikopása a scholion keletkezése szempontjából *terminus post quemnek* tekinthető, ám a fennmaradt nyelvi korpusz alapján – mivel erre vonatkozó pontos adataink nincsenek – meglehetősen bizonytalan ezzel kapcsolatos megállapításokat tenni, hiszen valójában nem tudjuk, hogy bizonyos latin szavak mikortól váltak elavulttá. A Kr.u. 2. században köztudomásúlag komoly érdeklődés nyilvánult meg az archaikus kifejezések iránt, ahogy azt Aulus Gellius *Noctes Atticae* című művének grammatikai vonatkozású részletei mutatják, de ez alapján is csak azt állapíthatjuk meg, hogy a latin nyelvi tudatosságban erőteljesen meglévő fogalom volt az archaizmus, és a rómaiak tudatában voltak annak, hogy a nyelvük változik, s hogy bizonyos szavak nemcsak a mindennapi használatból tűntek el, hanem az irodalmi nyelvből is. Már Persiusnál is fölfedezhető, hogy olyan kifejezéseket használ, amelyek nem a kortárs irodalmi nyelvi réteghez tartoznak, így az ókori kommentátorok sok

esetben egy még a költő koránál is korábbi nyelvi állapot magyarázatára kényszerültek.¹⁰

Míg a grammatikai kommentárok esetében tehát elvileg megvan a lehetősége az időbeli rétegződés bizonyos fokú megállapításának, bár – és ezt hangsúlyozni kell – mindez inkább csak elvi lehetőség, addig a retorikai kommentárok esetében a görög-római ékesszólás rendkívüli kidolgozottsága miatt ez szinte egyáltalán nem lehetséges. Ennek oka, hogy a Kr. u. 1. századra, egészen pontosan a század közepső harmadára a klaszszikus retorika elmélete és gyakorlata tulajdonképpen elérte legkiműveltebb formáját (itt elsősorban az idősebb Plinius elveszett *Dubius sermo* és Fabius Quintilianus *Institutio oratoria* című műveire kell gondolnunk), amihez a kései császárkor szakírói már semmit sem tudtak hozzátenni.¹¹ E magyarázatok esetében tehát csak annyit vizsgálhatunk, hogy a későókori kommentátorok képesek-e ezt a gazdag retorikai szakanyagot megfelelően alkalmazni a költői munkákban fölfedezhető szónoki fogások azonosításához. Ami ebből a szempontból érdekes és külön vizsgálódásra érdemes, hogy Quintilianus – még föltehetően azelőtt, hogy sor került volna az első Persius-kommentár publikálására – alig pár évvel a szatírák megjelenése után fölhasznál példaként a költőtől vett idézeteket bizonyos grammatikai-rhetorikai jelenségek bemutatására.¹²

10 Példa erre a *Commentum Cornutinak* az első szatírához írt megjegyzése, mely szerint a Persius által *Palilia*-ként említett ősi ünnep neve a kommentátor korában már, vagy az értelmezés jelen idejében (*nunc*) már *Parilia*. Ez valóban így volt, azzal a kiegészítéssel, hogy az ünnepet már a Kr.e. 1. században is inkább nevezték *Pariliá-nak*, mint *Paliliának*, vagyis Persius nyilvánvalóan szándékosan egy eleve archaikusnak tartott alakváltozatot alkalmazott művében, így a kommentátor, ha nem is fejtette ki a *nunc* pontos jelentését, ezzel utalt a költő sajátos és jelentésszerű névhasználatára. Ezzel kapcsolatban érdemes például végigtekinteni Ovidius *Fastia* 4, 721. sorának szövegváltozatait: a 19. századi kiadók inkább a *Parilia*, a 20. századiak inkább a *Palilia* variánst támogatták.

11 A későókori grammatikusok főként a koracsászárkori vagy ezüstkori grammatikai műveket hasznosították.

12 Ezek értékelése egyelőre nem történt meg, vizsgálódásaim azonban azt mutatják,

A grammatikai-rhétorikai típusú scholionokon túl a *Commentum Cornutiban* is számos irodalmi-poétikai, történeti, valamint főleg mitológiai, művelődés- és vallástörténeti, és viszonylag csekély számú filozófiai vonatkozású magyarázat található. A korábban elmondottak értelmében tulajdonképpen ezek esetében van remény az időbeli határok bizonyos fokú megállapítására. Más művek esetében az ókorban az allegorikus értelmezésnek is tág tere nyílt, amint az különösen jellemző Vergilius műveire,¹³ Persius esetében azonban – elsősorban a műfaji sajátosságoknak köszönhetően – erre nem volt mód, így ilyen típusú scholion-anyag nem jellemzi a *Commentum Cornutit*, példát még a legtöbbször allegorikusan értelmezett mitológiai utalásokkal kapcsolatban sem találunk.

Az elmondottak alapján a *Commentum Cornuti* magyarázatai a következőképpen rendszerezhetők:

<i>időben behatárolhatatlan vagy nehezen behatárolható</i>	<i>időben (némi) behatárolható</i>
grammatikai	grammatikai+társadalomtörténeti/ történelmi stb.
rhétorikai	művelődéstörténeti
irodalmi-poétikai	vallási/vallástörténeti
történeti	filozófiai
természeti környezetre vonatkozó scholionok (geográfiai, biológiai stb.)	

Dolgozatunkban, elsősorban egyfajta módszertani kísérletet végezve, vizsgálódásunkat Persius első szatírájára korlátozzuk. Ennek oka egyfelől magának a szatírának a központi jelentősége – általában egyféle progra-

hogy ő nem valamely kommentár alapján válogatta az idézeteit Persiustól, hanem önállóan döntött fölhasználásuk mellett. Ez azt is jelentheti, hogy Quintilianus még nem ismert egyetlen Persius-komentárt sem.

13 Jones 1959.

madó költeménynek tekinti a Persius-filológia –,¹⁴ másfelől az, hogy ehhez a műhöz kapcsolódik a legbőségesebb és leggazdagabb scholion-anyag, ami különösen fontossá teszi az ókori Persius-recepcióban is. Mindehhez hozzájárul még az is, hogy e szatíra első néhány sorához a *Commentum Cornuti* két scholion-sort hagyományozott, ami szintén bizonyítéknak tekinthető amellett, hogy a kora-középkori kompilátor különböző Persius-kommentárok anyagára támaszkodott, s azokat egyesítette munkájában.¹⁵

Mielőtt az időbeliség és a különféle magyarázói szövegek elkülönítését megkísérelnők, érdemes egyetlen részleten keresztül bemutatni, hogyan kapcsolódnak a különféle értelmezések ugyanahhoz a szövegrészlethez, s hogyan világítják meg azt. Az 1. szatíra 20. sorában fordul elő az *ingentis trepidare Titos* kifejezés. Ehhez a *Commentum Cornuti*¹⁶ a következő magyarázatokat fűzi:

(7) *ingentes autem Titos dicit aut generaliter Romanos senatores a Tatio Tito Sabinorum rege aut certe a membri uirilis longitudine dicti Titi.*

(7) *TITOS tres enim curiae fuerunt primo Romae, Titiens, Samnes, Nuceres.*

(8) *Titiens a Tito Tatio rege Sabinorum particeps in regno Romuli, Samnes a Romulo qui Romam condidit, Nuceres a Nucismone qui aliquando Romulo auxilium dedit.*

(9) *alii a Luco Luceres nominarunt.*

(10) *et est sensus: haec enim cum effeminate leguntur carmina, audientium quoque soluuntur animi; itaque neque more honesto neque uoce uirili laudant.*

14 Bramble 2007.

15 Zetzel 2005, 34–36.

16 A következő kiadás szövegét idézem: *Commentum Cornuti in Persium*, Recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt W. V. Clausen et J. E. G. Zetzel, Monachii et Lipsiae in aedibus K. G. Saur, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, MMIV.

(11) *item Titos ironicos equites Romanos, principes magna auctoritatis et honoris.*

(12) *idem ualuisset si Lucios aut Marcos aut Publios dixisset.*

(13) *sincedochicos autem Titos scolasticos, quod sint uagi, neque uno magistro contenti et in libidinem proni sicut aues quibus comparantur.*

Az itt idézett, egyetlen szövegrészlethez fűzött scholion-halmaz alapján is világos, hogy ezek a magyarázatok nem származhatnak egyetlen értelmezőtől. Ugyanabba az irányba mutatnak azok a scholionok, amelyek a *Titusok (Titos)* kifejezést *pars pro totoként* általában a rómaiakra vonatkoztatják: *generaliter Romanos senatores*, illetve *ironicos equites Romanos*. Ezzel az iránnyal ellentétesnek tűnik az utolsó idézett szövegrészlet, amely nem az előkelő rómaiakra, az irodalmi művek avatatlan, de lelkes fogyasztóira vonatkoztatja a szövegrészletet, hanem azt állítja, hogy a *Titusok* kifejezés itt azokra a *diákokra (scolasticos)* vonatkozik, akik „vándorolnak, nem elégednek meg egyetlen mesterrel, s igen kicsapongó életet élnek, mint azok a madarak, amelyekhez hasonlítják őket.” Ez az igencsak zavarba ejtő magyarázat nyilvánvalóan nem fakadhat egy tőről azokkal, amelyek általában az előkelő rómaiakban jelölik ki a persiusi megjegyzés célpontját, s az egész szövegrésznek történeti magyarázatot kísérelnek meg adni a római *tribusokra* való utalással. A *Nuceres* és a *Luceres* között megfigyelhető bizonytalanság egyben arra is rávilágít, hogy amikor a történeti magyarázat keletkezett, már bizonytalan volt, hogy mi is pontosan és honnan ered a harmadik római törzs neve (amelyet a scholion nem is *tribusnak*, hanem *curiának* nevez). Ezek olyan történeti tartalmú scholionok, amelyeknek a keletkezési idejét éppen a bennük megfogalmazottak alapján akár még időben is köthetjük egy olyan korszakhoz, amelyet ennek a történeti hagyománynak a bizonytalansága jellemez. Ezekhez viszonyítva a *scolasticusokra* való utalás minden bizonnyal későbbi magyarázat, amely inkább a koraközépkori viszonyokhoz látszik igazodni.

A grammatikai scholionok közé sorolható az a feltételes megállapítás, hogy a szövegben a *Titos* kifejezés sajátos jelentésértelemmel a férfiaságra vonatkozik (*a membri uirilis longitudine dicti*). Más forrás nem tudósít arról, hogy a *Titus* valamiféle gúnynév lett volna, s nyilvánvaló, hogy ezzel a magyarázattal is vitázik az, amely pusztán egy római *praenomen* lát a kifejezésben (*idem ualuisset si Lucios...*).

A rhétorikai magyarázatok közé sorolható scholionok a kiválasztott részletben azért kapnak sajátos jelentésárnyalatot, mert nem pusztán a szónoki alakzat leírásában van szerepük, hanem a szöveg értelmezésére is hatással vannak. Ezeket rhétorikai kulcsszavak vezetik be (*ironicos, sinecdochicos*), amelyek bár párhuzamba állíthatók egymással, s a szöveget ugyanúgy valamely szónoki fogás révén kívánják megvilágítani, mégis nyilvánvalóan kizárják egymást. A párhuzamosság pedig nemcsak abban figyelhető meg, hogy a szónoklattanból ismerős fogalmakat használnak, hanem abban is, hogy a szöveghagyományban a latin betűkkel átírt görög *adverbium*-alak hagyományozódott (*ironikós, synekdochikós*) a latin kommentár-irodalomban nem ritka *ironice* vagy *pars pro toto* kifejezések helyett. Az idézett részletben szereplő görög kifejezések azonban nemcsak ebben a scholionban fordulnak elő, hanem más helyeken is, sőt akad példa más görög *adverbium* latin betűs átírására is (pl. *metaphoricos*), ami azt valószínűsíti, hogy ezek a kifejezések egyfelől valószínűleg ugyanahhoz az értelmezőhöz köthetők, másfelől pedig eredetileg alighanem görög betűkkel szerepeltek a kommentárban, csak a koraközépkori kompilátor volt az, aki átírta a kortárs olvasók előtt valószínűleg ismeretlen görög betűket. A rhétorikai kifejezések egyébként is jellemzően görög formájukban kerültek a *Commentum Cornutiba*; ennek ellenére akadnak olyan szavak, amelyeket nem írt át latin betűkkel a scholion-gyűjtemény összeállítója, ezek azonban olyan alkalmak, amikor külön hangsúlyozza is a magyarázat, hogy görög kifejezésről van szó. Mégsem mondhatjuk, hogy a rhétorikai kifejezéseknek csak görög alakjait találjuk a *Commentum Cornutiban*, s bár olyan kézenfekvő latin kifejezés sem szerepel benne, mint a már hi-

vatkozott *pars pro toto* a *synekdoché* helyett, a *metaphora* helyett a *translatio* latin *terminus technicussal* például többször is találkozunk. Mindez arra is enged következtetni, hogy a rhétorikai magyarázatok egy része olyan grammatikushoz köthető, aki szerette görögtudását csillogtatni, s előnyben részesítette a görög kifejezéseket a latin *terminus technicusokkal* szemben, míg az ilyen típusú magyarázatoknak egy másik rétege inkább a cicerói–quintilianusi szakkifejezéseket alkalmazta előszeretettel.

Mindez persze nem bizonyítja, hogy ezek a görög vagy latin terminust használó scholionok mind egy személyhez köthetők, sem pedig, hogy valamennyinek eredetileg is az volt a formája, ahogy hagyományozódott, hiszen az előzmény-kommentárok hiánya miatt azt sem tudjuk megítélni, hogy az ismeretlen kompilátor milyen mélységben egységesítette a szöveget. A görög rhétorikai kifejezések ilyen erőteljes jelenléte azonban mindenképpen olyan vonás, amely érdemes a további alapos vizsgálatra, főleg annak fényében, hogy a későókor más római kommentátorai inkább a latin szakkifejezéseket részesítették előnyben, mint például Servius, aki nem használja a *synecdochicos* adverbiumot, csak a *pars pro toto* kifejezést. Mivel a kései császárkorban erőteljes philhellén irány főleg a 2. század elején, Hadrianus uralkodása idején figyelhető meg, nem lehetetlen, hogy a *Commentum Cornutinak* ezt a rétegét ehhez a századhoz lehet kapcsolni.

Elemzésünket a magyarázatok következő csoportjának vizsgálatával folytatva egy olyan problémával találkozunk, amely az epikus művekhez írt kommentárokból vagy egyáltalán nem, vagy csak igen korlátozottan merül föl. Ez az irodalmi-poétikai természetűnek nevezhető scholion-csoport olyan magyarázatokat tartalmaz, amelyekben a kommentátor azt próbálja megválaszolni, hogy ki a szöveg aktuális megszólalója, illetve hogy az adott szövegrészlet – ha nem direkt megszólalásról, hanem költői idézetről vagy fiktív megszólalás idézéséről van szó – kihez kapcsolható. Ebből a szempontból a persiusi szatírák különleges kihívást jelentenek a mindenkori értelmezők számára, a költő ugyanis szereti homályban

hagyni megszólalói személyét.¹⁷ Fölöttébb igaz ez a megállapítás az első szatírára, amely egy párbeszéddel kezdődik, amelynek beszélőit nem nevezi meg Persius.¹⁸ A klasszikus szövegek és költői forma miatt ráadásul az sem egyértelmű, hogy miként kell tagolni a párbeszédet, vagyis hogy ki és mit mond, s szavai hol érnek véget, hol kezdődik a válasz. Anélkül, hogy ebbe a kérdésbe mélyebben belemennénk, elég annyit leszögezni, hogy a nyitó dialógus tagolása valószínűleg már az ókorban sem volt egyértelmű. A szatíra fő szólamának gazdája – akit a *Commentum Cornuti* a szatíráköltővel azonosít – azt állítja, hogy egy fiktív vitapartnerrel alkotott (*quisquis es, o modo quem ex aduerso dicere feci*, v. 44.). Ezt a másik személyt a *Commentum Cornuti* scholionjai legalább háromféleképpen határozzák meg. Az egyik értelmezés szerint az *adversarius* maga is költő, méghozzá egy dicsőségre és elismerésre vágyó poéta: *ad quemlibet poetam laudis cupidum*.¹⁹ A másik scholiasta nem másik költőnek tekinti, hanem színpadi fogásnak tartja Persius eljárását, míg a harmadik csak egy másik személyről beszél: *personam [...] alterna narrantem*.²⁰ A későbbiekben a három egymástól elválasztható értelmezési irány közül főleg az első erős, amely a szatíra értelmezése folyamán végig azt a nézetet képviseli, hogy a vita Persius és egy másik költő közt folyik.

Persius azonban nemcsak a beszélő feleket hagyja szándékosan homályban, hanem azt sem mondja meg egyértelműen, hogy kitől vagy kiktől származnak a szatírában elítélőleg idézett versrészletek. Hogy legalább három értelmezési irányzat létezett ezzel kapcsolatban is, könnyen megragadható a *Commentum Cornuti* scholionjai alapján. Az egyik értelmező szerint ezeket a szövegrészleteket példaként idézte a szatíráköltő,

17 Reckford 1998, 337.

18 A különböző tagolási kísérletekről lásd: Kísel 1990, 106–109.

19 *Commentum Cornuti ad v. 1, 44(1)*.

20 *Commentum Cornuti ad v. 1, 44(5)*.

nem Persiustól származnak, hanem egy közelebbről nem azonosítható, ismeretlen, a görög költőket majmoló fűzfapoétától (*non autem sunt Persii sed poetae nesciocuius graecissantis*).²¹ A másik értelmezés szerint – és később főleg ennek az értelmezésnek lett komoly hatása a Persius-szatíra befogadástörténetében – a versidézetek Nerótól származnak, akiről az ókori hagyományban is a költészetért mindent föláldozó császár képe élt a legélesebben: *et dicit hos uersus Neronis in haec nomina desinentes*.²² A scholionokban fölfedezhető harmadik értelmezői szólám szerint a bírált és lenézett költemény-részletek nem egy ismeretlen görögmajmoló költőtől, nem is Nerótól, hanem magától Persiustól származnak, ahogy azt a 99. sorhoz fűzött magyarázat állítja: *hos uersus, uelut dicunt, ipse Persius finxit in aliorum imitationem quorum scripta sonum grandem habent, sensum nullum*.²³ A *Commentum Cornutiban* megőrzött magyarázatok, melyeket ugyanezekhez a sorokhoz fűztek, itt is világosan mutatják a másik két értelmezési irányt. Mert míg az egyik azt állítja, hogy ez Persius korának túlságosan görög irodalmi formákat követő költőinek a bírálata (*dicit carmina poetarum illius temporis plena graecissationibus nullum habere intellectum*),²⁴ a másik egész egyszerűen ismét Neróhoz kapcsolja az idézetet: *hi uersus Neronis sunt*.²⁵

Az itt bemutatott részletek alapján a *Commentum Cornuti* irodalmi-poétikai rétegében a satíra három értelmezési irányát különíthetjük el. Az egyik szerint a satíra célpontja egy, az értelmező és a későbbi korok befogadói számára ismeretlen, a görög költői nyelvet római közegben használó költő, a másik szerint Persius kritikájának célpontja nem egy konkrét személy, hanem egy megkonstruált költő-*persona*, míg a harma-

21 *Commentum Cornuti ad v. 1, 93(1).*

22 *Commentum Cornuti ad v. 1, 93(4).*

23 *Commentum Cornuti ad v. 1, 99(8).*

24 *Commentum Cornuti ad v. 1, 99(1).*

25 *Commentum Cornuti ad v. 1, 99(4).*

dik magyarázó szerint a szatíra célpontja Nero, a dilettáns költő. Ennek a három értelmezői szólamnak a szétválasztása azért is fontos, mert az irodalmi-poétikai szinthez kapcsolódó magyarázatok fényében további megállapításokat tehetünk a háromféle értelmezői attitűd különbségeivel kapcsolatban, s közelebb juthatunk az egyéb vonatkozású scholionok attribúciójával kapcsolatos kérdések megválaszolásához.

Míg a grammatikai és rhétorikai szint esetében – a közös tudásbázis miatt – nehéz az értelmezői sajátosságokat egymástól elválasztani, bár bizonyos egyéni vonásokat megfigyelhetünk, az irodalmi-poétikai vonatkozású magyarázatok esetében már világosabban széttartanak az interpretációs irányok. A három jól kitapintható megközelítési mód közül legkönnyebb annak az értelmezésnek az elkülönítése, amely Persius első szatírját a költő Nero kritikájaként olvasta. Az ezt a referencialitást valló kommentátor számos alkalommal ad hangot meggyőződésének. Polidamas említésekor, akinek görög neve 'sokszor házasodott'-at jelent, például megjegyzi, hogy a név a császárra utal, vagy mert sokszor házasodott, vagy mert félénk és harcra képtelen volt, ahogy Homéros eposzában Polydamas is megjelenik (*aut Nero, quod multis nupsit, aut quod timidus et inbellis fuit, ut apud Homerum inducitur*).²⁶ Nyilvánvalóan ugyanettől a kommentátortól származik a 29. sor olyan értelmezése, amely szerint Persius áttételesen Neróra utal azzal, hogy a költők örülnek annak, ha iskolások olvassák a műveiket, mivel a császár művei kötelező olvasmányok voltak: *occulte autem tangit Neronem cuius carmina, quia imperabat, per scolas celebrabantur*.²⁷ A már idézett scholionokon kívül hozzá köthetők azok a magyarázatok is, amelyek a Midas-utalással hozhatók összefüggésbe. Ezek szerint a királyra történő utalást azért változtatta meg Persius, mert túlságosan egyértelmű volt a kapcsolat a nagyfü-

26 *Commentum Cornuti ad v. 1, 4(2)*.

27 *Commentum Cornuti ad v. 1, 29(11)*.

lú Nero és a szárfülű uralkodó közt: *et dicitur Neronem et Claudium tetigisse sub allegoriae Midae, qui aures maximas habuerunt.*²⁸ Az *Ilias* említése is a császárt juttatja eszébe, akinek valóban volt egy *Troica* című költeménye, amelyet azonban a források szerint jóval Persius halála után írt: *scripsit enim Nero Troicon,*²⁹ ahogy a nevetés titkolt voltának is ő az oka: *risus occultus significat non plebeiam personam annotari, quoniam in Neronem dixit.*³⁰ De alighanem ugyanez a kommentátor állította azt is, hogy Nero a tragédiaszerzőket ellenségnek tekintette: *hoc de Nerone qui inuehitur contra tragoediographos.*³¹

A Persius első szatíráját Nero-ellenes költeményként olvasó magyarázó elkülönítése azért is fontos, mert a tanulmányom elején említett *Vita Persii* éppen egy olyan kommentárból származhatott, amely már megpendítette, de még nem tette kizárólagossá ezt a Nero-ellenes olvasatot. Az életrajzi rész legvégén a szöveg azt állítja, hogy elsősorban a kortárs költők és szónokok voltak Persius kritikájának célkeresztjében, de ezt a minden bizonnyal valamely ókori kommentárból a *Vita Persii*hez ragadt és később annak integráns részének tekintett részlet szerzője azzal egészíti ki, hogy végül Nerót sem kímélte, és emiatt változtatta meg Cornutus a szatíra Midasra utaló részletének egyik sorát.³² Az a Valerius Probus névvel illetett kommentátor, akinek magyarázatainak élén állhatott az életrajz, nem égé-

28 *Commentum Cornuti ad v. 1, 120(3).*

29 *Commentum Cornuti ad v. 1, 121(2).*

30 *Commentum Cornuti ad v. 1, 121(4).*

31 *Commentum Cornuti ad v. 1, 127(3).*

32 *Vita Persii 30–32: sed mox ut a schola magistrisque devertit, lecto Lucili libro decimo vehementer saturas componere instituit. cuius libri principium imitatus est, sibi primo, mox omnibus detrectaturus cum tanta recentium poetarum et oratorum insectatione, ut etiam Neronem principem illius temporis inculpaverit. cuius versus in Neronem cum ita se haberet: 'auriculas asini Mida rex habet', in eum modum a Cornuto, ipso tantum nomine mutato est emendatus: 'auriculas asini quis non habet?' ne hoc in se Nero ductum arbitraretur.*

szen azt állítja, mint az a scholiasta, aki mindenhol Neróra való utalást szimatolt. Könnyen lehet, hogy az a grammatikus, aki a *Vita Persii* fölhasználta, csak azért kapcsolta a kortárs költők és szónokok kritikájához Neróét is, mert Cornutus szövegjavítását valamiképpen meg akarta magyarázni, hiszen ő alapvetően nem Nerót látta a bírálat középpontjában. Ebben az esetben azzal a következménnyel szembesülünk, hogy van egy értelmezőnk, aki Valerius Probusnak nevezi magát, s van egy másik, aki a valószínűleg az elődje által csak finoman megütött hangot erősíti föl értelmezésében, és így Nero-ellenes irányba viszi el a szatíra értelmezését. Ez egyébként nagyon is kézenfekvőnek tűnik, a Nero-ellenes kommentátor ugyanis – ahogy korábban bemutattuk – sok olyasmit állít, ami történetileg nem állja meg a helyét, így olyan korban kellett élnie, amikor egészen légből kapott dolgokat is lehetett állítani a már régen meghalt császárról. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a *Vita Persii* kommentárszerű végével elletétben ez a magyarázó nem Persius mesterének, Cornutusnak, hanem magának a költőnek tulajdonította a 121. sor megváltoztatását.

Visszatérve tehát ahhoz a föltételezésünkhöz, amelyben három markáns értelmezési irányt próbáltunk szétválasztani, a korábban mondottakat azzal folytathatjuk, hogy az irodalmi-poétikai magyarázatoknak az a csoportja, amelynek szerzője meg nem nevezett kortárs költők kritikájaként olvasta az első szatírárt, alighanem annak a Valerius Probusnak tulajdonítható, akinek kommentárjából a *Vita Persii* utolsó mondatai származnak, míg a művet Nero-kritikaként interpretáló másik scholiasta a korábbi kommentárra támaszkodva, később, valószínűleg már a 4–5. század táján alkotta meg a maga értelmezését. Mindezt megerősíti egy olyan nyelvi elem, amely már a *Vita Persii* kommentárból származtatott soraira is jellemző, továbbá arra a kiegészítésre, amelyet az életrajz kiadói egyöntetűen későbbi betoldásnak minősítenek, s amely Cornutus személyéhez fűz magyarázatot.³³ Ez utóbbi

33 Takács László 2011, 89–95.

azt állítja, hogy a filozófus *abban az időben (illo tempore)* tragédiaszerző volt (helyesen inkább *criticus*), aki a sztoikus irányzathoz tartozott (az általánosan elfogadott szövegjavítás szerint), míg a kommentárból eredeztethető, Neróról szóló részben az mondja, hogy Nero volt a princeps *abban az időben (principem illius temporis)*. Az a kommentátor, aki fölhasználta a *Vita Persiit*, alighanem azonos azzal, aki előszeretettel utal arra az időbeli távolságra, amely a maga korát Persius kortárs viszonyaitól elválasztja. Attius Labeóról annyit közöl, hogy egy igen műveletlen költő volt *akkoriban (Attius Labeo poeta indoctus temporum illorum...)*;³⁴ elmondja, hogy Peditust megvesztegetésért ítélték el *akkor*, Persius korában (*Peditus quidam illo tempore damnatus est repetundarum*);³⁵ ő az, aki a kritizált verssorvégződéseket is a költő századához köti (*quod huius saeculi poetae affectant...*),³⁶ és alighanem ő az is, aki az idézetet valamely *akkor* élt költőnek tulajdonítja (*dicit carmina poetarum illius temporis...*).³⁷ Könnyen ráismerhetünk tehát arra a magyarázói szövegre, amely az *illud tempus* kifejezés valamely alakjával utal arra, hogy Persius kritikája részben konkrét személyek (pl. *Attius Labeo*), részben a hellénisztikus görög irodalmi műfajokkal és kifejezésmódokkal római környezetben kísérletező költők ellen irányult, akiket kommentárjában az (egyébként meglehetősen ritka és sajátos) *graecissare* igével jellemzett; e magyarázóknak fontos felhívnia arra a figyelmet, hogy a maga kora és a szatíraköltő kora közt *jelentős* időbeli távolság van, s evvel egyszersmind el is távolítja kommentárja olvasóit Persius művének kritikájától – mintha arra törekednék, hogy a szatíra bíráló megjegyzéseit semmiképp se vegye magára a kommentátor kortárs olvasója.

34 *Commentum Cornuti ad v. 1, 50(4).*

35 *Commentum Cornuti ad v. 1, 85(2).*

36 *Commentum Cornuti ad v. 1, 93(1).*

37 *Commentum Cornuti ad v. 1, 99(1).*

A római költői művekhez írt kommentárok a művek gazdag utalás-rendszerét igyekeztek minél teljesebb mértékben megmagyarázni. Ennek megfelelően megjegyzést fűztek a történelmi eseményekre, vallási rítusokra, földrajzi helyekre, mitológiai alakokra vagy történetekre stb. utaló részletekhez. Ezek közül az akár történelmi eseményekre, akár földrajzi helyekre való utalások természetüknél fogva – amint említettük – az *időtlenség* bélyegével jellemezhetők, hiszen az előbbieket vagy olyan eseményekre vonatkoztak, amelyek már a mű megszületésekor is múlt idejűek voltak, vagy ha kortárs eseményekre utaltak, már óhatatlanul elmúltak, utóbbiak pedig éppúgy léteztek a magyarázott mű megalkotásának pillanatában, mint századokkal később. De ez éppen így igaz a mitológiai utalásokra, hiszen azok még a történelmi idő előtti, vagy azon kívüli eseményekre vonatkoznak, és amíg a klasszikus görög-római mitológia képzetei elevenen éltek, addig a kortárs pogány világfelfogásnak is részei voltak, így egyfelől a lezártág, másrészt a folyamatos jelenlét miatt időbeliséget nem fedezhetünk fel bennük mindaddig, amíg az értelmezéstörténetben valamiféle keresztény fordulat be nem következik. Ilyesmi azonban a pogány költők közül csak Vergilius műveivel történt meg, más római szerző költészetének krisztianizálására nem történt kísérlet. Mindezek után nyilvánvaló, hogy egy-egy kommentár keletkezési idejének meghatározásához csak az olyan típusú magyarázatok nyújthatnak támpontot, amelyek a társadalmi élet változásnak kitett elemeit érintik, mint amilyen a pogány kultuszok és a hozzájuk kapcsolódó rítusok, vagy egyéb társadalmi szokások, esetleg a társadalom és a politika olyan alkotóelemei, amelyek a mű keletkezési ideje és a kommentár keletkezésének kora között vagy teljesen megszűntek és eltűntek, vagy jelentősen módosultak, esetleg kisebb mértékben ugyan, de mégis átalakultak. Ilyesmire számos példát szolgáltatnak a *Commentum Cornuti* scholionjai is.

Arra, hogy valami a korábbi időkben még jellemző gyakorlat volt, többnyire a mai és a régi gyakorlat ellentétének markáns hangsúlyozásával utal a *Commentum Cornuti*, aminek bevezető formulája az *apud veteres*,

vagyis 'a régieknél'. Ennek megfelelően állítja azt a kommentár a 89. sorhoz írt magyarázatban, hogy a régieknél szokás volt, hogy a hajótöröttek nyomorúságuk közszemlére tétele végett szerencsétlenségüket mutató táblát akasztottak a nyakukba: *apud ueteres passi naufragia tabulam qua fuerant liberati pingebant ne omnibus cladem suam mendicantes narrare cogentur*. Bár arra vonatkozó adatunk nincs, hogy ez a szokás mikor ment ki a divatból, az *apud veteres* fordulat nyilvánvalóvá teszi, hogy a scholion keletkezésének idején, mindez már nem volt élő gyakorlat.

Ugyancsak egy rég megszűnt gyakorlat emlékét idézi a scholion Persiusnak azzal az ironikus megjegyzésével kapcsolatban, hogy egy bizonyos költemény méltó arra, hogy cédrusra írják. A 42. sorhoz írt magyarázat szerint a régieknél az volt a szokás, hogy a kiemelkedő jelentőségű költeményeket cédrusolajjal átítatott papiruszra írták: *...mos apud ueteres erat ut chartae in quibus nobilia carmina scribebantur oleo cedrino unguerentur, quod et ipsa diu durabiles faceret et a tineis conseruaret*. Hogy ez a gyakorlat meddig élt, nem tudjuk. A benne megfogalmazott állítás azonban támpontot ad a scholion keletkezési ideje *terminus post quem*-jének meghatározásához.

Ugyanez a helyzet azzal a megjegyzéssel is, amely szerint régen hosszú hajúak voltak a fiatalok mindaddig, amíg egy bizonyos életkort be nem töltöttek: *quoniam apud antiquos criniti erant adulescentes usque ad certam aetatem*.³⁸ És ahogy eltűnt ez a szokás, éppúgy eltűntek a *nonaria*-nak nevezett utcanők is, akik kilenc órától (vagyis a délután közepétől) fogadhatták vendégeiket, hogy az ifjakat ne akadályozzák a délelőtti hadi gyakorlatok végzésében, s akiket szintén egy letűnt időszak jelenségei közé sorol a *Commentum Cornuti*: *nonaria autem dicta est meretrix, quia apud ueteres a nona hora prostabant, ne mane omissa exercitatione militari illo irent adulescentes*.³⁹

38 *Commentum Cornuti ad v. 1, 29(5)*.

39 *Commentum Cornuti ad v. 1, 132(5)*. Hogy mennyire nem könnyű megállapítani az ilyen típusú magyarázatok valóságtartalmát, lásd: McGinn 2004, 149–151.

Amint ez a scholion is, úgy első pillantásra akár a grammatikai vonatkozású magyarázatok közé is tartozhatnék a *Commentum Cornuti* már idézett megjegyzése, amely szerint a *Palilia* ünnep nevét a kommentár keletkezésének idejében (*nunc*) már *Parilianak* mondják: *Palilia quae nunc mutatis litteris Parilia dicimus*.⁴⁰ Az ilyen típusú scholionok azonban a művelődéstörténeti vonatkozásúnak tekinthetők közé is tartoznak, s a nyelvhasználat változásának rögzítése miatt szintén alkalmasak a keletkezési idő meghatározására. Ugyanez igaz arra a megjegyzésre is, amely szerint a trákok ’basso’-nak nevezik a rókát: *uulpes inde Thraces bassores dicunt*.⁴¹ A jelen idő használata mindkét esetben (*dicimus, dicunt*) arra utal, hogy egyfelől a scholion keletkezésekor a *Parilia* ünnepét még megünnepelték, vagyis mindenképpen valamelyik ókori kommentárból származik, másfelől a trák nyelvet még beszélték.

A jelen idő használata más pogány szertartások esetében is arról tanúskodik, hogy azokat a scholionok keletkezése idején még gyakorolták. A Bacchus-szertartás élő gyakorlatként jelenik meg például a 99. sorhoz írt magyarázatban, amely szerint még most is ugyanolyan hangszer szól az ünnepen, mint amilyenre a satíraszerző utal: *idcirco autem in sacris Liberi patris Bacchae hos sonos tubarum faciunt [...]*.⁴²

Míg azonban a pogány szertartások még hozzátartoztak a római élethez, a hivatali élet bizonyos vonásai már eltűntek abban a korban, amikor a *Commentum Cornuti* alapjául szolgáló ókori Persius-kommentárok keletkeztek. Az egyik scholion legalábbis arra utal, hogy régen a kocsmárosok két kígyót festettek a falra, hogy a gyerekek ne pisiljenek a kocsmafal sarkába: *mos autem erat ut tabernarii, cupientes submouere pueros ne mingerent stationum suarum angulos, pingerent supra duos angues, deinde*

40 *Commentum Cornuti ad v. 1, 71(6).*

41 *Commentum Cornuti ad v. 1, 101(5).*

42 *Commentum Cornuti ad v. 1, 99(1).*

*interdicerent micturientibus ostendentes eis religionem loci.*⁴³ Hasonlóan le-tűnt gyakorlatról ír a 134. sorhoz írt scholion is, amely szerint régen az volt a gyakorlat, hogy a praetorok meghatározott időben kifüggesztették az adósok névsorát, hogy figyelmeztessék őket tartozásuk megfizetésére: *in usu fuit ut praetores edicta praeponerent certis temporibus compellentia debitores satisfacere creditoribus.*⁴⁴ A *mos erat* („az volt a szokás”) és az *in usu erat* („az volt a gyakorlat”) kifejezések világosan mutatják, hogy a scholion szerzőjének korában már sem a kocsmárosok, sem a praetorok nem cselekedtek úgy, ahogyan Persius hivatkozik rájuk. Ha meg tudnók határozni az időpontot, mikor váltak az említett dolgok múlt idejűvé, támpontot kapnánk a kommentárok keletkezésének pontosabb meghatározásához.

Van természetesen olyan scholion is, amely magán hordozza azokat a kritériumokat, amelyek – mint láttuk –, alkalmasak bizonyos következtetésekre a magyarázatok időbeliségének meghatározásához, jellegénél fogva azonban kevésbé informatív. Ilyen a 36. sorhoz írt scholion, amely szerint „a régiek azt mondták, hogy elnehezül azoknak a teste, akik csak annak szolgálva semmi emlékezetes dolgot nem cselekszenek” (*ueteres enim dixerunt praegrauari corpora eorum, qui tantum corpori studentes nihil memorabile reliquerunt*). Bár nyilvánvalóan ebben a kijelentésben is a Persius korában élt rómaiakra vonatkozik a *veteres* kifejezés, ez esetben talán nem is lehet kijelölni az *egykor* és a *most* határát.

Az itt bemutatott példák mindenekelőtt két következtetés levonására alkalmasak. Egyfelől, ha nem is tudunk pontos időpontot hozzárendelni a *Commentum Cornutiban* megőrzött scholion-anyaghoz, annyit megállapíthatunk, hogy az alapos tartalmi elemzés alapján legalább három különböző értelmezői szöveget különíthetünk el a Persius első szatírájához írt magyarázatok alapján, amelyeknek egymáshoz való relatív időbelisé-

43 *Commentum Cornuti ad v. 1, 112(7)*. A kígyóábrázolással kapcsolatban lásd például: Flower 2017, 63–70.

44 *Commentum Cornuti ad v. 1, 134(1)*.

gére is következtethetünk. Másfelől viszont azt is megragadhatjuk, hogy a scholion-anyag jelentős része még abban a korban keletkezett, amikor a pogány vallási gyakorlat elevenen élt, vagyis a 2. és a 4. század közötti időszakban, de – és erre a következtetésre főként az *apud veteres* és *mos erat, in usu fuit* kifejezések szolgáltatnak alapot – már egy olyan periódusban, amikor a római közigazgatás bizonyos gyakorlatai és egyes köznapi szokások átalakultak. Az azonban, hogy a *Commentum Cornuti* nem az *apud Romanos* vagy valamely más kifejezéssel utal ezekre a változásokra, mindenképpen az ókori keletkezés melletti érvnek tekinthető. Valószínűleg Szent Jeromos is ezek egyikét ismer(het)te.

Mindez természetesen azt is jelenti, hogy érdemes a *Commentum Cornuti*t még alaposabban tanulmányozni, és ennek során kísérletet kell tennünk annak a scholion-korpusznak a körülhatárolására, amely nagy valószínűséggel későókori eredetű, s meg kell próbálnunk meghatározni ezeknek a scholionoknak valamely belső, relatív időbeliségét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bellandi 2003.* Franco Bellandi: *Anneo Cornuto nelle Saturae e nella Vita Persii*. In: *Gli Annei, una famiglia nella storia e nella cultura di Roma imperiale. Atti del Convegno internazionale di Milano – Pavia 2–6 maggio 2000*. A cura di Isabella Gualandri e Giancarlo Mazzoli, Como, 2003.
- Bramble 2007.* J. C. Bramble: *Persius and the Programmatic Satire: A Study in Form and Imagery*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Clausen – Zetzel 2004.* *Commentum Cornuti in Persium*. Recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt W. V. Clausen et J. E. G. Zetzel, Monachii et Lipsiae in aedibus K. G. Saur, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, MMIV.
- Flower 2017.* Harriet I. Flower: *The Dancing Lares and the Serpent in the Garden, Religion at the Roman Street Corner*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2017.
- Kißel 1990.* Aules Persius Flaccus: *Satiren*. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Walter Kißel, Winter Verlag, Heidelberg, 1990.
- McGinn 2004.* Thomas McGinn: *The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study on Social History and the Brothel*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 2004.
- Parker – Braund 2012.* Holt N. Parker – Susanna Braund: *Imperial Satire and the Scholars*. In: Susanna Braund – Josiah Osgood (eds.): *A Companion to Persius and Juvenal*. Wiley – Blackwell, New York, 2012. 436–464.
- Reckford 1998.* Kenneth J. Reckford: *Reading the sick body: decomposition and morality in persius' third satire*. *Arethusa*, 31. (1998) 337–354.
- Takács 2011.* Takács László: *A Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata*. Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba, 2012.

- Ward 1959. Julian Ward Jr. Jones: *An Analysis of the allegorical interpretations in the Servian commentary on the Aeneid*. Diss. 1959.
- Zetzel 2005. J. E. G. Zetzel: *Marginal Scholarship and Textual Deviance. The Commentum Cornuti and the Early Scholia on Persius*. BICS, Supplement 84. London, Institute of Classical Studies, 2005.

